

37010418-4	16/05/2013	g גלובס - מגזין	עמוד 30	31	20.55x33.92
פרופסור צבי אקשטיין - 84260					

היסטוריה

תולדות המוח היהודי: הזווית הכלכלית

הגניוס הכלכלי

פרופ' צבי אקשטיין, לשעבר
משנה לנגיד בנק ישראל, חוקר
הגניוס היהודי מהזווית הכלכלית

שחר סמוחה

חוכמה

בדיעבד

13 שנות מחקר, 1,500 שנות היסטוריה, מאגר עצום של נתונים דמוגרפיים ומשאוות כלכליות, וצורך רומאי אחד ששינה את כללי המשחק. במשך שנים ניסו היסטוריונים וסוציולוגים לפצח את סוד הגניוס היהודי; פרופ' צבי אקשטיין, לשעבר המשנה לנגיד בנק ישראל, החליט לחקור אותו מהזווית הכלכלית ← שחר סמוחה

ההיסטוריונים, כדי לבחון את התופעה היהודית לאורך 1,500 שנה". אקשטיין, שמונה לדיקן הפקולטה לכלכלה במרכז הבינתחומי לאחר כהונה של חמש שנים כמשנה לנגיד בנק ישראל, לא נראה על פניו כמועמד הטבעי ביותר לכתוב ספר שעוסק ביהדות. "אני גרלתי בקיבוץ יקום של השומר הצעיר, ובוא נגיד שהיהדות לא הייתה חלק משמעותי מאוד מהחיים שלנו שם", הוא אומר בחיוך רחב. עם זאת, שיחה שניהל עם בוטיצ'ני, לפני 13 שנים בקפריסיה של אוניברסיטת בוסטון, גרמה לו להסתקרן ולצאת למסע אינטלקטואלי ואישי: "סבי נולד במאה ה-19, וזכרתי שהם גרו באיזה שטעטל שבו אנשים היו עניים, אבל הם, בניגוד לסביבתם הנוצרית, ידעו קורא וכתוב. לא סתם ידעו, אלא שבגיל 13 ילדים עמדו מול הקהל והקריאו פרק בעברית. תחשוב איזו מעמסה זו. כיוון שאני כלכלן עבודה אנחנו יודעים שההון האנושי זה מה שקובע את המקצוע שלך, ופשוט עשיתי אחת ועוד אחת. התובנה הזו נפלה עליי באמצע שנות ה-90, ורציתי לבדוק אם הרעיון הזה נכון. ישבנו אני ומריסטלה, וכשהתחלנו לחקור גילינו שמה שעשה את השינוי זה מה שיוכי ברנרס מכנה 'מבית המקדש לבית המדרש'".

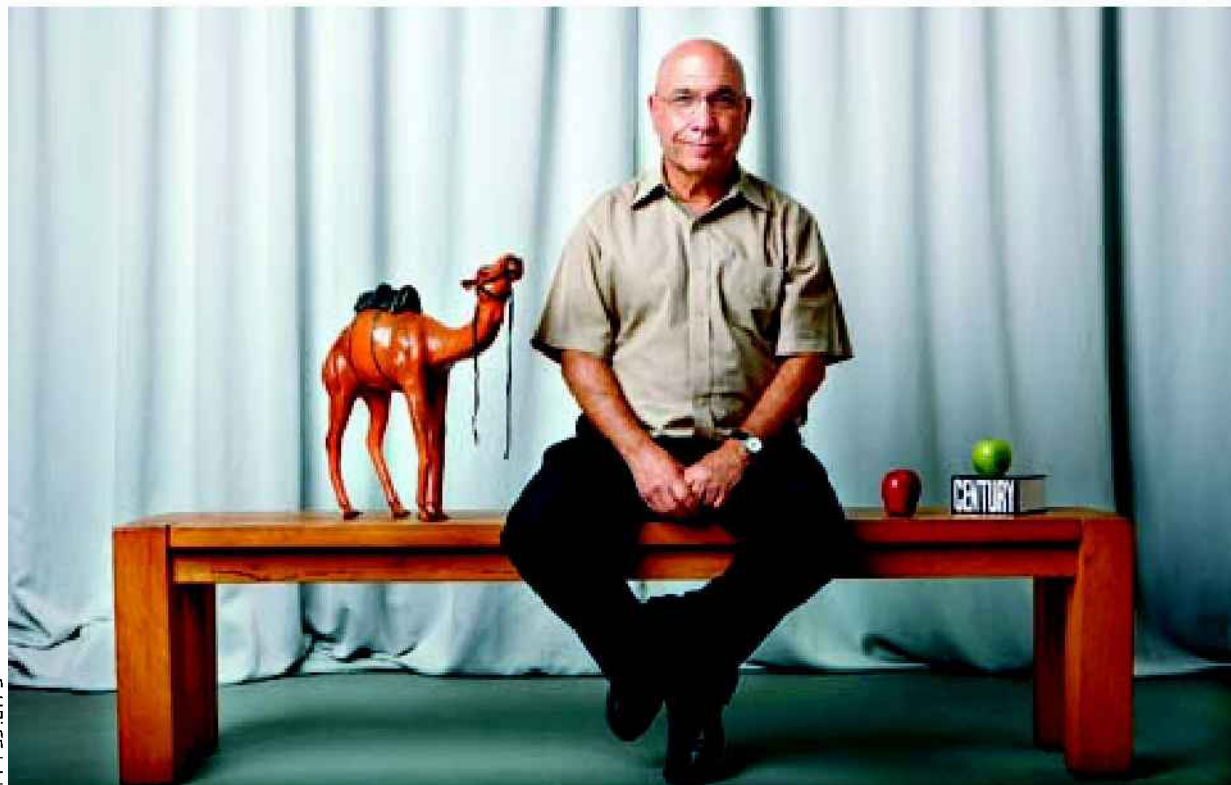
העם היהודי זה מה שלומדים". אולם ספרו "המיעוט הנבחר" (הוצאת אוניברסיטת תל אביב) מפריך אותה מן היסוד. בספר, שסוקר את ההיסטוריה היהודית בארץ ישראל ובתפוצות, ניתן הסבר שונה לחלוטין לשאלת ההצלחה של העם היהודי. על קצה המזלג, מדובר בתהליך שהחל לאחר חורבן בית שני, בשנת 70 לספירה, שבה החליט עם הספר להיות, ובכך, עם הספר, וחייב כל גבר יהודי לקרוא בתורה וללמוד אותה. אקשטיין ושותפתו לכתובת הספר, הכלכלנית האיטלקייה מריסטלה בוטיצ'ני, עברו על המחקר שלהם במשך 13 שנים. את בחינת הנתונים הרבים שנאספו הם מרמים להתבוננות בעולם באמצעות מיקרוסקופ וטלסקופ: "באמצעות המיקרוסקופ יכול החוקר להתמקד במקום מסוים ובנקודות זמן מסוימת, לפשפש לעומק, לדלות מקורות, ולתעד בקפדנות רבה את נתיהם ההיסטורי של היהודים באותו מקום ובאותו זמן", הם כותבים. "מלומדים חמושים במיקרוסקופ יכולים לתאר בפרוטרוט את תולדות היהודים במאות מקומות ונקודות זמן לאורך ההיסטוריה. השימוש במיקרוסקופ חשוב, אבל לעתים צריך לתפוס מרחק, ובאמצעות טלסקופ דמיוני להביט בתהליך הכולל. אנחנו הצמדנו טלסקופ כלכלי למחקריהם הרבים של

פרולוג
מבית המקדש לבית המדרש
יום לפני הפגישה עם פרופ' צבי אקשטיין שאלתי כמה חברים איך לדעתם הפכו היהודים לאחד המיעוטים המצליחים בהיסטוריה. למה דווקא הם מככבים ברשימות העשירים במדינות שבהן הם חיים, מהו הגורם לכך ששיעורם בקרב זוכי פרס נובל הוא כה גבוה, איך קרה שהם השתלטו על הענפים המשפיעים והרווחיים ביותר בכלכלה, ומדוע האיי-קיו שלהם גבוה בכ-10% מזה של אוכלוסיות הרוב שבקרובן הם חיים (בעולם המערבי לפחות). החברים ירו את אותן תשובות מוכרות במהירות מסחררת: יהודים עברו לערים משום שנאסר עליהם לעסוק בחקלאות, והם נכנסו לענפים הפיננסיים משום שעל הנוצרים נאסר להלוות בריבית; ההצלחה הכלכלית שלהם הניעה אותם להצטיין בתחומים אחרים, וכך, במשך השנים, הם הגיעו למצבם כיום. התזה הזאת מוכרת היטב לאקשטיין, דיקן הפקולטה לכלכלה במרכז הבינתחומי בהרצליה: "אין ספק", הוא אומר, "שההיסטוריונים הקלאסיים של תולדות העם היהודי פיתחו את התאוריה הזו, שנוצרה בגלל מה שהם ראו לנגד עיניהם בסוף המאה ה-19. זו תיאוריה קלה להסברה. אתה שומע את זה בנאומים כל הזמן. כשלומדים היסטוריה של

26.68x35.54	32	עמוד 30	מגזין - גלובס	16/05/2013	37010428-5
פרוטור צבי אקשטיי - 84260					

23.76x32.56	33	עמוד 30	מגזין - גלובס	16/05/2013	37010447-6
9791900 צבי אקשטיין - 84260					

אקשטיין. מסע אישי

"סבי גר בשטעטל שבו אנשים היו עניים, אבל הם, בניגוד לסביבתם הנוצרית, ידעו קורא וכתוב. כיוון שאני כלכלן עבודה אנחנו יודעים שהחן האנושי זה מה שקובע את המקצוע שלך, ופשוט עשיתי אחת ועוד אחת"

שלב שלישי

פורחים תחת שלטון אסלאמי

כמה מאות שנים לאחר מכן התהפך הגלגל. עליית האסלאם וכינונה של אימפריה מוסלמית אדירה יצרה תנאים שהיטיבו עם היהודים. כפי שקורה בדרך כלל באימפריות, גם תחת חליפות בית אומיה, ובית עבאס לאחר מכן, צמחה היצרנות החקלאית, התפתחו תעשיות חדשות, התרחב המסחר והתפתחו ערים חדשות. השינויים הללו הביאו באופן טבעי לרדישה לבעלי מקצוע משכילים ולבעלי מיומנויות מיוחדות. היהודים, שכאמור כבר היו משכילים ויודעי קורא וכתוב, החלו לשגשג.

וכך, בתוך 150 שנים בלבד (בין השנים 750-900), עזבו כ-75% מהיהודים במסופוטמיה ובפרס את מקצועות החקלאות, עברו לערים הגדולות, והחלו לעסוק במקצועות עתירי מיומנות שהניבו להם הכנסות יפות. על היהודים באותה תקופה לא הוטלו הגבלות חוקיות כלשהן והם לא נדרפו במיוחד. השינוי שעבר עליהם היה תוצאה של מצב כלכלי שהם ניצלו לטובתם עד למקסימום. "הלימוד אפשר ליהודים - ואף המריץ אותם - לנטוש את החקלאות כמקור פרנסתם העיקרי", מסביר אקשטיין, "וגם לנרדד למקומות שבהם יוכלו להתפרנס היטב, כמו תימן, סוריה, מצרים וארצות המגרב".

שלב רביעי

מסחר, מלאכת יד, בנקאות

במשך מאות השנים הבאות החלו בני העם, היחיד באותה תקופה שהחזיק במוחו את המפתח לשגשוג מהיר בעולם המתפתח, לחפש אחר הזדמנויות עסקיות וחיים טובים יותר במקומות אחרים. כך נוצר הבסיס להתפתחותה של יהדות אירופה. "האוריינות היהודית, לצד רשת שלמה של מוסדות לאכיפת חוקים כמו בתי דין רבניים, העניקו ליהודים יתרון יחסי במקצועות כמו מסחר, מלאכות

בעולם העתיק, שמיעוט זניח מתושביו ידעו קורא וכתוב, התבלטו מיד היהודים - כקבוצה אתנית שלמה - כעם שרוכש השכלה, ובפקודה. במשך מאות השנים הבאות תהיה ליישומה של הנורמה הזאת, שהכתיבו אנשי הדת, השפעה מרחיקת לכת על העם.

וכך, בתקופת חז"ל (כ-200 לספירה), עמדו בני העם היהודי, שרובם היו חקלאים, בפני מצב לא פשוט. הנורמה הדתית שהכתיבו חז"ל אמנם הורתה להם לשלוח את בניהם לרכוש השכלה, והשיתה סנקציות חברתיות לא נעימות על בורים, אולם המציאות הייתה כזאת שבה רכישת השכלה לא הניבה למשפחתם יתרון כלכלי כלשהו. החקלאים האדוקים בדתם או הקונפורמיים יותר ציינו לגורמה. האדוקים פחות פשוט נטו להמיר את דתם משום שידעו קורא וכתוב לא שיפרה את יצרנותו של החקלאי ולא הפכה אותו לאיש עשיר יותר.

על-פי ההיגיון הכלכלי, כותבים אקשטיין ובוטיצ'יני בספרם, יש להניח שעקב תהליך המרת הדת תלך ותצטמצם האוכלוסייה היהודית, גם בלי מלחמות, מגיפות או זעזועים דמוגרפיים אחרים.

הראיות ההיסטוריות תומכות בתזה הזו: "יישומה של הנורמה הדתית החדשה בתקופת התלמוד (המאות השלישית עד השישית) הוביל לשתי מגמות בולטות בין שנת 70 לספירה ועד לתחילת המאה השביעית. המגמה הראשונה הייתה הגידול באוריינות בקרב האוכלוסייה היהודית, שהייתה ברובה חקלאית. המגמה השנייה הייתה תהליך איטי אבל ברור של המרת דת (בעיקר לנצרות), ובעקבותיה גם צניחה משמעותית באוכלוסייה היהודית - מ-5 עד 5.5 מיליון בסביבות 65 לספירה ל-1.2 מיליון בלבד באזור שנת 650. "גם מגפות ומעשי טבח בזמן מלחמה תרמו לצניחה החדה באוכלוסייה, אך אין בהם לכשעצמם להסביר ירידה תלולה שכזו", כותבים אקשטיין ובוטיצ'יני.

קשה לומר שהוא התקרב ליהדות מבחינה רתית, אולם הוא מעיד על עצמו שמהו בו השתנה. "המסע הזה שינה את חיי בהרבה מאוד מובנים. למדתי את ההיסטוריה של העם היהודי והתחברתי אליו. מבחינתי זה מסע התעוררות. לא במובן הדתי אבל במובן האמוציונלי. אני פתאום מבין מאיפה אני בא".

שלב ראשון

עם קצת עזרה מטיטוס

ב-500 השנים שלפני חורבן הבית השני נשענה הדת היהודית על שני יסודות: הפולחן הפגאני בבסיסו, שהתבצע בבית המקדש בירושלים, והקריאה בתורה שבכתב. שתי הפעולות הללו, שהוגדרו בזמנו על-ידי הסופר אסף ענברי כ"פיצול אישיות", היו נחלתן של אליטות מצומצמות. הכוהנים היו מקריבים את הקורבנות והמלומדים היו הוגים בתורה. שאר בני העם, כמו רובם המוחלט של בני האדם בעולם העתיק, היו חקלאים אנאלפביתים.

ענברי סוקר את התהליך במאמר המרתק "תקופת האבן", שפורסם לפני 13 שנים: "התרחקות העם מפולחן הקורבנות של המקדש התרחשה הרבה לפני חורבן המקדש. דת חדשה, לא עברית, הלכה והתקדמה בירושלים ב-500 השנים שקדמו לחורבן הבית השני. עדיין לא קראו לה 'יהדות', אך היא נבטה כבר בשיבת ציון מגלות בבל ובהקמת המקדש השני על חורבותיו של הראשון, שהיה כה שונה ממנו במהותו. מרת שעיקרה פולחן קורבנות היא הפכה לדת הסוגרת לטקסט. טקס קריאת התורה מפי עזרא הסופר באוזני שבי ציון היה הרגע שבו החל להסתמן המעבר".

אולם כדי להתנתק ממשורשיה הכנעניים-פגאניים של היהדות היו זקוקים היהודים לכוח חיצוני. הם עצמם לא יכלו היו להפוך לעם הספר בכוחותיהם שלהם. הורדת מעמדו של המקדש והתנערות מהפולחן שהתקיים בין כתליו המפוארים לא היו אופציה וורא לא החרבת המקדש ושריפתו, כפי שעשה טיטוס מיד לאחר שחייליו פרצו את שערי הר הבית בתשעה באב, שנת 70.

"ביהודים פגע טיטוס פגיעה נוראה; ליהדות הוא עשה טובה גדולה", מסכם ענברי. "הוא שחרר אותה מבית המקדש, שחרר אותה מפיצול האישיות שהעיק עליה בכל ימי הבית השני, מאי-יכולתה לינוח במקדש בלב שלם ומאי-יכולתה לחדול מזה. הוא שחרר אותה ממצב בלתי נסבל, ממיגרנה מתמשכת של סתירה עצמית שהיא נלאתה מלהכחישה או מלחפש את הטריק או את השטיק שיעקפו אותה. היא לא רצתה מעקפים. היא רצתה להיות יהדות, לא עבריות; יהדות שתרחץ מעצמה את ריח הזבחים הנושפים בעורפה ותנשום לרווחה את ניחוח הקלף של ספרי התורה".

שלב שני

מטילים סנקציות על בורות

התהליך שהתרחש מיד לאחר חורבן הבית השני היה מהיר. את היהדות החבוטה, המובסת, ובעיקר נטולת המקדש, הנהיגו עתה מלומדים ולא כוהנים. אותה שכבת הנהגה (שבמשך הדורות נודעה כחז"ל) הכניסה ליהדות נורמה חדשה וייסדה דת שהמציאה העיקרית בה הייתה לימוד תורה והנחלתה לדורות הבאים. כיום, אולי, נשמע הרעיון כטריטוריאלי, אולם לפני כמעט אלפיים שנים היה מדובר בלא פחות ממהפכה.

עטיפת הספר. הכול החל משיחה בבוטון

הנורמה הדתית של חז"ל אמנם הורתה ליהודים לשלוח את בניהם לרכוש השכלה, והשיתה סנקציות חברתיות לא נעימות על בורים, אולם המציאות הייתה כזאת שבה רכישת השכלה לא הניבה למשפחתם יתרון כלכלי. דילמה לא פשוטה

37010457-7	16/05/2013	גלובס - מגזין	עמוד 30	34	25.01x28.62
97095000 צבי אקשטיין - 84260					

משה מנדלסון, ברוך שפינוזה, זיגמונד פרויד - וכמובן, אלברט איינשטיין.

אפילוג

"הייחודיות שלנו הולכת ויורדת"

השאלה המרכזית שנשאלת היא כמובן מה יקרה למעמדם הייחודי של היהודים בעשורים הקרובים, שהרי המציאות העולמית השתנתה מן היסוד, וכיום שיעור גדול מאי-פעם של בני אדם הם משכילים. בתוך כמה זמן יכורסם היתרון היהודי? "זו שאלה שבעיקר מטרידה את יהדות ארצות הברית", אומר אקשטיין. "בישראל אתה לא צריך להיות דתי, אבל בארצות הברית עולה הרבה כסף לתת חינוך יהודי, והתועלת הכלכלית שנובעת מזה כבר אינה גדולה כמו בעבר. מה שקורה זה ש־40% 30% מהיהודים בסופו של דבר עוזבים את הדת. זה הסיפור. הערכים של היהדות בעצם אומצו על-ידי העולם המערבי. בהחלט הגיוני ששיעור זוכי פרס נובל יהודים ילך וירד בהדרגה, אבל אני צופה שזה יקרה לאט, משום שהתרבות הזו של השכלה זה דבר שמחזיק מעמד. הבעיה היא שכשכולם נכנסים לעולם הזה של ההשכלה, הייחודיות שלנו הולכת ויורדת. בבתי הספר למצטיינים באוסטרליה, למשל, מעל 90% מהתלמידים הם אסיאתים. אוכלוסיות שמבינות שהשכלה היא המנגנון שמאפשר להתקדם הן אלה שמצליחות".

הפסיכולוג האבולוציוני סטיבן פינקר מהרווארד לוקח את רעיון ההסבר ההשכלתי לתחום הביולוגי. הוא סבור שמשום שהתרבות היהודית מעוררת ומרוממת את הלמידה, ומטילה סנקציות שעשויות לבוא לידי ביטוי בחוסר יכולת להשיג שידוך לתלמידים גרועים, התרחש בתוך העם היהודי תהליך ברירה תרבותית, להבדיל מברירה טבעית דארווינית. כך, פינקר משער, הפרטים האינטליגנטים בחברה זכו ליתרון משמעותי בתוכה, ולכן התרבו יותר וגרמו לשינוי המאגר הגנטי של העם היהודי והפכו אותו לאינטליגנטי יותר. פסיכולוג אבולוציוני, ניקולאס האמפרי מהלונדון סקול אוף אקונומיקס לא קונה את ההסבר של פינקר. לדעתו, מדובר באפקט פלסבו: "תחושת הייחוד הזה אצל יהודים, שמבוססת על הגדרתם העצמית כעם נבחר, היא זו שאחראית על ההישגים יוצאי הדופן של הקבוצה האתנית הקטנה הזו", הוא אומר בראיון ל־G לפני כשנה וחצי.

ככלכלן, אקשטיין לא קונה את ההסבר הביולוגי של פינקר. הוא אמנם אומר שהמודל הכלכלי שלו כולל את ההשערה כי היהודים שעזבו את הדת לאורך השנים היו בעלי יכולות אישיות נמוכות יותר לעומת אלה שנשארו בה, אולם הוא אומר שקשה מאוד להוכיח את העניין. "אין מחקר גנטי אבולוציוני אמיתי שמראה שהתיאוריה הזו נכונה. אני חושב ששיפור שכלי אבולוציוני לוקח הרבה יותר שנים. נראה לי שההסבר הסוציולוגי במקרה הזה הרבה יותר סביר והרבה יותר דומיננטי בהצלחה. הסיפור הוא הנורמה החברתית הייחודית הזו".

דגם של בית המקדש השני. מרת פולחן לרת הסוגדת לטקסט

תלמידי ישיבה קוראים בתלמוד. בורות לא הייתה אופציה

ב־500 השנים שלפני חורבן הבית השני נשענה הדת היהודית על שני יסודות: הפולחן שחתבצע בבית המקדש, והקריאה בתורה שכתב. הכהנים היו מקריבים את הקורבנות והמלומדים היו חוגים בתורה. שאר בני העם היו חקלאים אנאלפביתים

הכלכלית של אקשטיין ובוטיצ'יני: אחרי מאות שנים של שגשוג הפזורה היהודית במזרח המוסלמי, הגיעו צבאות המונגולים לפרס ולמסופוטמיה בשנת 1219, ובגדר נפלה לידיהם ונחרבה כארבעים שנים לאחר מכן. האימפריה המפותחת של חליפות בית עבאס, שהייתה אורבנית ומסחרית באופייה, קרסה, והעולם צעד לאחור, אל כלכלה חקלאית, כמו בעבר.

המחיר ששילמה היהדות כתוצאה מהנסיבות שהשתנו היה כבד. בעולם חקלאי שוב לא היו לכישוריהם יתרונות כה משמעותיים, בעוד שהמחיר שגבתה הנורמה של חינוך הילדים לידיעת קרוא וכתוב גבתה מחיר יקר שאינו מניב תמורה כלכלית. התוצאה הייתה המרת דת וירידה גדולה בגודלו של העם היהודי שלא ניתנת להסבר בשל רדיפות. בסוף המאה ה־15 הגיעה האוכלוסייה היהודית ברחבי העולם לשפל חסר תקדים.

"אותו מנגנון, שמסביר את פריחתה של יהדות העולם ב־600 השנים שלאחר חורבן בית שני, הוא גם הסיבה לשקיעתן של קהילות יהודיות רבות במזרח התיכון במאות השנים שלאחר הזעזוע המונגולי", קובעים אקשטיין ובוטיצ'יני בספרם.

הספר מסתיים שם, בתקופה הזו של גירוש ספרד. בימים אלה עובדים אקשטיין ובוטיצ'יני על ספר ההמשך ל"מיעוט הנבחר", שיעסוק בהיסטוריה הכלכלית של היהודים מגירוש ספרד ועד לימינו. גם בשנים אלה - אף שסבלו מאנטישמיות ומרדיפות - הפכו היהודים למיעוט מצליח בצורה יוצאת דופן ורשמו לזכותם הישגים אדירים בתחומי המדע, הכלכלה והרוח. במשך כל השנים הללו הם שמרו על מעמדם כמיעוט עם יכולת אוריינות יוצאת דופן לסביבתם. כמה מהשמות הבולטים:

יד והלוואה בריבית - מקצועות שבהם ידיעת קרוא וכתוב מנגנונים של אכיפת חחים הניבו פירות כלכליים, כותבים אקשטיין ובוטיצ'יני. "משהחלו היהודים לעסוק במקצועות אלה עדיין לא הופעל עליהם הלחץ להמיר את דתם. אחרי מאות שנים של שקיעה דמוגרפית חלה עלייה קלה באוכלוסייה היהודית בין המאה השביעית למאה ה־12".

בשווקים המתפתחים של העולם המוסלמי במזרח והעולם הנוצרי במערב, היהודים סיפקו את הביקוש לבעלי מקצועות הקשורים לשוקי האשראי והפיננסים. אחד ממשלוחי היד המכניסים ביותר במציאות זו היה הלוואה בריבית - בנקאות. במאות ה־12-13 כבר הייתה ההלוואה בריבית מקצוע יהודי מובהק, אולם בניגוד לדעה הרווחת, מוכיח "המיעוט הנבחר" שהיהודים לא השתלטו על התחום כי נאסר עליהם להחזיק בקרקעות או משום שעל נוצרים נאסר להלוות בריבית (ראו למשל את הצלחתה של משפחת מדיצ'י האיטלקית בתחום); הסיבה היא פשוטה בהרבה - בירי היהודים פשוט היו הכישורים הדרושים כדי להפוך לשחקני מפתח בשוקי האשראי. "הגברים היהודים ידעו קרוא וכתוב", כותבים אקשטיין ובוטיצ'יני, "היו להם כישורים מתמטיים ומוסדות משלהם לאכיפת חוזים. הם גם היו חלק מרשת מידע ותמיכה בינלאומית של קהילות ישראל בגולה. כל אלה נתנו להם יתרון גדול מול מתחריהם".

שלב חמישי

המונגולים הופכים את הגלגל

אירוע היסטורי משמעותי שהתחולל במזרח סיפק אפשרות לבחון את נכונות התיאוריה

סורק ברקוד: i-nigma